

Frigya Bölgesi'nde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi¹ Byzantine Period Rock-Cut Architecture in Phrygia

Seçkin EVCİM²

Geliş Tarihi: 10.11.2016 / Düzenleme Tarihi: 18.11.2016 / Kabul Tarihi: 18.11.2016

Özet

Anadolu'nun zengin tarihi coğrafyasında önemli yer tutan Frigya bölgesi, son yıllarda yoğun bir şekilde incelenmektedir. Bölgenin hem askeri hem de ticari anlamdaki stratejik önemi, Bizans döneminde sahip olduğu yol sistemi ile belirtilir. Ayrıca, kısmen günümüze ulaşabilmiş Bizans dönemi yapıları, Frigya'nın önemli bir dini merkez de olduğuna işaret etmektedir. Bilinen kalıntılarının çoğu arkeolojik çalışmalarda bulunmuş kilise kalıntıları ve kiliselerde kullanılan mimari plastik parçalardan oluşmaktadır. Ayrıca, bugün bölgedeki birçok kasaba ve köyde Bizans dönemi mimari plastik parçalarını devşirme olarak görmek mümkündür; bununla birlikte ait oldukları Bizans yerleşimleri tespit edilememiştir. Bu durum yerleşim alanlarının zaman içerisinde yağmalandığını göstermektedir.

Frigya bölgesindeki şehirlerin yağmalanması büyük oranda Arap akınları sırasında gerçekleşmiştir. M.S. 7-9. yüzyıllar boyunca süren Arap akınları, insanları emniyet için kaya yerleşim yerlerinde saklamak zorunda bırakmıştır. Aslen kaya yerleşimi geleneği bölgede Frig çağından beri vardır; kalıntılar kaya mimarisinin bu dönemden itibaren kesintisiz devam ettiğini gösterir. Frigler tarafından oluşturulan kaya yapıları Yunan ve Roma dönemleri boyunca kullanıldıkları gibi, yenileri de eklenmiştir. Dışa karşı korunaklı olan kayaların içine oydukları mekânları gerek gündelik yaşam gerekse dini ibadetlerini gerçekleştirebildikleri yerler olarak tasarladıkları muhtemeldir. Büyük olasılıkla mevcut mekânlar, Bizanslılar tarafından Hıristiyan inancına uygun ibadet mekânlarına dönüştürülmüş ve Bizans mimarisinin plan tiplerini içeren yeni örnekler eklenmiştir.

Kaya Kiliseleri içerisinde temel olarak iki çeşit yapı grubu tespit edilmektedir. Bunlardan biri Bizans mimarisinde iyi bilinen plan tiplerini ortaya koymaktadır. Frigya bölgesinin kaya kiliseleri, Bizans kilise mimarisinin başlıca bütün tiplerini içermektedir: Başta tek nefli olmak üzere, iki nefli, üç nefli (bazilikal), haç planlı, kapalı Yunan haç planlı kiliseler inşa edilmiştir. Diğeri ise analitik çözümlene gerektiren, farklı plan tipinde olanlardır. Kiliselerin duvarlarında kazıma ve boyama ile yapılmış çeşitli motifler, figürler ve yazıtlar da görülmektedir. Bu çalışmada Frigya'da, Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar şehirleri çevresinde bulunan, tuf tipi kayalıkların oyulması ile oluşturulmuş Bizans dönemi kiliselerinin plan tipleri, işlevleri ve dekoratif özellikleri ile tanımlanıp tanıtılmaları amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Frigya, Bizans Mimarisi, Kaya Mimarisi, Kilise Mimarisi, Kaya Kilisesi

Abstract

The Phrygia region, which has a significant place in the rich historical geography of Anatolia, is being keenly studied in recent years. Its strategic importance in both military and commercial terms is demonstrated by the road system that it had in the Byzantine period. The structures of the Byzantine period that survived partly today, indicate that Phrygia is also an important religious center. Most of the constructional remains from Byzantine period of Phrygia to date, found in archaeological excavations, consist of churches and architectural sculpture pieces used in churches. Today, it is possible to see architectural sculptures of the Byzantine period in many towns and villages as spolia, although Byzantine settlements to which they belong are, not located yet. This indicates that such settlements were looted over time.

The plundering of regional cities was probably really effective in the course of Arab raids. Between the 7th-9th centuries AD, the constant Arab raids forced people to hide in rock-cut settlements for safety. Hereabouts, this tradition can be linked to the age of Phrygians. Traces still exist to show that rock-cut architecture continued without a break. In parallel, it can be alleged that rock structures carved out by the Phrygians were used in Hellen and Roman times, also that new ones were added. It is possible that these people designed protected rock formations as places of worship and living. Most probably, these places

¹ Bu makale "Dağlık Frigya Bölgesi Bizans Dönemi Kaya Mimarisi" adlı doktora tezinden üretilmiştir. Tez çalışması Anadolu Üniversitesi Proje Birimi tarafından desteklenmiştir. (Proje no: 1101E002)

² Yazışma Adresi: Öğr. Gör. Dr. Ordu Üniversitesi Ünye MYO, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, Ordu, Türkiye. E-Posta: seckinevcim@odu.edu.tr, seckinevcim@gmail.com

were transformed into places of Christian worship during Byzantine times and new models, including Byzantine architectural types and shapes, were added.

Among the rock-cut churches, two different styles have been identified for the structures. One of them exposes plan-shapes which are well known in Byzantine architecture; includes major types of Byzantine church architecture: Aisleless, two naves, three naves (basilica), Greek-cross and Cross-in-square. While the other has been different plan-shapes which are formed of some special analytic structure. This study, aims to identify and introduce the Byzantine Era rock-cut churches which are situated in Phrygia, around Kütahya, Afyonkarahisar and Eskişehir, with their plan types, functions and decorative features.

Keywords: Phrygia, Byzantine Architecture, Rock-cut Architecture, Church Architecture, Rock-cut Church

Giriş

Anadolu'nun zengin tarihi coğrafyasında önemli yeri olan Frigya bölgesi, son yıllarda artan bir ilgiyle izlenmektedir. Yakın zamana kadar kültürel birikimi açısından fazla tanınmayan bölgeye ilginin artmasında kuşkusuz alan çalışmalarıyla ortaya çıkan kültürel mirasın etkisi büyüktür. Bölgenin ilgi çeken en önemli unsurlarından biri, çağlar boyu kesintisiz devam eden farklı uygarlıklara kendi doğal ortamında ev sahipliği yapmasıdır. Bu birikim, bölgenin coğrafi konumuyla da bağlantılıdır. Frigya bölgesinin Anadolu'daki konumuyla önemli bir ulaşım ve ticaret noktası olduğu tarihi bilgilerle belgelenmektedir.

Günümüzde halen varlığını sürdüren kaya mimarisi, jeolojik formasyon içindeki tuf oluşumlarında izlenebilir. Tarih öncesi çağlara uzanan ve kalınlığı yer yer iki yüz metreyi bulan tuf oluşumu, yapısı gereği rüzgâr ve sel sularının etkisiyle farklı kaya şekilleriyle ortaya çıkar (Yüksel 2002: 17-24). Oluşan bu kaya kütleleri içine farklı işlevde mekânların oyulması Frig döneminde başlar. Bölgede Friglerden kalma anıtlar, bu birikimin en çarpıcı örnekleridir. Friglerle başlayan bu gelenek, Roma ve Bizans dönemlerinde de kesintisiz sürdürülmüştür. Bu yapısıyla, Frigya'nın Anadolu'da Kapadokya bölgesinden sonra kaya oluşumları ve mimarisi bakımından en zengin bölge olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir.

Tarihte önemli yolların kesiştiği bölgenin 16. yüzyıldan itibaren Avrupalı seyyahlar tarafından ziyaret edildiği görülür. Bunlardan ilki 1597'de İstanbul'dan Halep'e yolculuk eden John Sanderson'dur (Foster 1931); 1800'de beş İngiliz'den oluşan askeri misyon İstanbul'dan Mısır'a yolculuk yapmak üzere Anadolu'dan geçmiştir; içlerinden W. M. Leake, 1824'de notlarını yayınlamıştır (Leake 2010). Leake, vadiyi izlerken oda mezarları, oyulmuş kayalar anlatır. Daha sonra on bir yıl içinde ikisi Fransız biri İngiliz olmak üzere üç araştırma gezisi yapılmıştır. 1826'da oğlu Leon ile birlikte Alexandre de Laborde (Laborde 1837), 1834'de C. Texier (Texier, 1839) ve 1837'de J. R. Steuart (Steuart 1842), gezilerine Hüseyin Paşa Hanı'ndan başlamışlar ve Yazılıkaya bölgesini tanıtmışlardır. 1858'de Barth ve Mordtmann, Seyitgazi'den bir rehberle Doğanlı Kale'yi bulmuşlar, kayalara oyulmuş odaları, duvarları kemerlerle süslenmiş şapeli gezmişlerdir (Barth, 1860). 1861'de G. Perrot, bu Frigya kaya kalesinin planı ve iki görüntüsünü yayınlamıştır (Perrot 1867). İlk kez 1881'de olmak üzere 1884-1887 ve son olarak da 1907'de bölgeyi araştıran W. M. Ramsay, Köhnüş Vadisi ve Ayazın kaya yerleşiminden söz eder (Ramsay 1895).

Frigya bölgesine ait ilk bilimsel çalışmalar ise 20. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Bunlarda ilki 1836-37 yıllarında E. Chaput tarafından gerçekleştirilmiştir (Chaput 1941). Bu çalışma bölgeye ilişkin yapılan ve günümüze ulaşan fotoğraflarıyla ilk belgeleme çalışması olması nedeniyle önemlidir. 1930'lu yıllarda MAMA'nın farklı bölümlerinde epigrafik buluntular yer almış, Eskişehir-Seyitgazi (*Nakoleia*) çevresi ile başta Ayazın olmak üzere Bizans dönemi yerleşimlerine dair bilgiler verilmiştir (Cox-Cameron 1937). A. Gabriel'in 1937 yılında başlattığı Yazılıkaya kazısında (Gabriel 1952) Gabriel'le birlikte çalışan E. M. Haspels, pek çok kez bölgeyi ayrıca ziyaret etmiş ve bölgedeki Frig kaya anıtları, kaya mezarları ve kaya kiliseleri ile ilgili kapsamlı bir yayın yapmıştır (Haspels 1971). Avusturya Bilimler Akademisi'nin 1990'da yayınlanan *Tabula Imperii Byzantini* serisinin Frigya cildi, bölgenin Bizans dönemi yerleşimlerini ele alan en kapsamlı çalışmadır (Belke-Mersich 1990). Bölgeye yönelik yapılan Bizans dönemi eserlerine dair ilk kapsamlı çalışma ise Ebru Parman'ın Frigya ve bölge müzelerdeki taş eserleri tanıttığı kitabıdır (Parman 2002). Tamamen Frigya'nın kaya mimarisine yönelik ilk çalışma 2004-2006 yılları arasında Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illerinde Yelda Uçkan yöneticiliğinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarıdır (Uçkan vd. 2010). Son olarak bu makalenin yazarı tarafından 2015 yılında tamamlanan ve bölgenin Bizans dönemi kaya mimarisinin kataloğunu ve tipolojisini konu alan doktora tezi tamamlanmıştır (Evcim 2015).

Tarihi Coğrafya

Frigya olarak tanımlanan bölge, günümüzde Eskişehir (*Dorylaion*), Kütahya (*Kotiaion*), Afyonkarahisar (*Akroinos*), Uşak (*Temenothyrai*) ve Denizli-Ladik (*Laodikeia*) illeri arasında kalan alandan oluşur (Şekil 1). Roma döneminde kuzey Frigya, *Phrygia Epiktetos* olarak adlandırılmıştır. Phrygia Epiktetos, Eskişehir (*Dorylaion*), Kütahya (*Kotiaion*) ve Karahöyük (*Midaion*) olmak üzere üç ana yerleşim keskinde oluşturulmuştur. Aynı dönemde Afyonkarahisar (*Akroinos*), bölgenin metropolisi olarak karşımıza çıkar. Frigya'nın batısında yer alan Uşak (*Temenothyrai*) ise gerek dinsel gerekse ticari açıdan önemli bir

merkezdir. Bölgenin önemli kentlerinden olan, Denizli-Ladik (*Laodikeia*) ve Honaz (*Khonai*) ise güneyde yer almaktadır.

Şekil 1: Frigya'nın Anadolu'daki yeri ve Bizans dönemi temaları

Son yıllarda sayıları hızla artan kazı ve yüzey araştırmaları Frigya bölgesi ile ilgili yapılan araştırmalara eklenmesi gereken önemli veriler sunar. Bu araştırmaların tümü, bölgenin tarih öncesi çağlardan itibaren yerleşime sahip olduğunu gösterir. Bölge, M.S. 4-13. yüzyıllar arasında Bizans egemenliği altındadır. Bu dönemde bölge, Anatolikon ve Opsikion olmak üzere iki temaya (*thema*) bölünmüştür. Bizans imparatorluğunun Anadolu'da yeniden yapılanması sırasında ortaya çıkan temalar sistemi (*themata*), Roma vilayetlerinin yerine düzenlenmiştir. Birer *strategos* tarafından yönetilen temalar hem yerel yönetim hem de askeri organizasyonlar olarak yapılandırılmışlardır. Bu yönetim biçiminin, Bizans döneminde tarihsel olayların gelişiminde de belirleyici rol oynadığı izlenebilir.

Frigya bölgesinin gerek askeri gerek ticari yönden stratejik önemi, Bizans imparatorluğu döneminde sahip olduğu yol ağı ile belgelenir. Bölgenin, verimli ve zengin yerleşimlere sahip Ege bölgesine geçiş sağlayan yollara sahip olması nedeniyle sık sık Türklerin akınına uğradığı izlenir. Türklerin, Frigya Bölgesinin yol ağına sahip olmak istemesi, bu akınların en önemli gerekçesidir. Orta Çağ'da Batı Anadolu'nun savunması için stratejik önemi olan Frigya'nın, Bizanslılarla Türkler arasında sürekli mücadeleye sahne olmasının temel nedeni budur.

Buna bağlı olarak, gerek Bizans dönemi kaynakları gerekse kısmen günümüze ulaşan eserlerden Frigya'nın önemli bir dini merkez olduğu anlaşılmaktadır. Bizans döneminde hakim olan Ortodoks mezhebine karşı fikirlerle ortaya çıkan Montanizm inancının bölgede etkin oluşu ve bu inancın temelde Frig döneminde etkin olan Ana Tanrıça Kybele Kültü ile benzerliği dikkat çekicidir. Bölgenin kendi içinde, geçmiş geleneklerine sahip çıkarak yeni gelen inanç sistemlerini eskiyle buluşturan yorumlar üretmiş olması ile de Anadolu'da farklı bir yeri vardır.

M.S. 7. yüzyılda İslamiyet'in Arap yarımadasında güç kazanarak yayılma çabaları Arapların Anadolu'ya akınlar başlatmalarına neden olmuştur. Anadolu'ya yapılan Arap akınları sırasında Bizans İmparatorluğu ile Araplar arasındaki ilk şiddetli çatışmalar Frigya bölgesinde meydana gelmiştir. Bu çatışmaların etkisiyle bölgede yer alan önemli yerleşimlerin ekonomik ve askeri yönden zayıfladıkları izlenir. M.S. 837 yılında Anatolikon temasının en önemli kalesi olan Amorium'un Halife Mu'tasım tarafından kuşatılması, Bizans İmparatorluğu'nun ciddi bir yara almasına neden olmuştur. Suriye'ye uzanan yol üzerinde her zaman stratejik bir öneme sahip olan kent Bizans ve Araplar arasında birçok kez el değiştirir (Ostrogorsky 1991: 195). İmparator Theophilos (829-842) zamanında, Amorium ticaret ve savunma merkezi olarak tekrar önem kazanmış ve kapsamlı onarımlar geçirmiştir.

11. yüzyılda Haçlı seferlerinin başlamasıyla Frigya bölgesinin stratejik olarak tekrar önemli konuma geldiği izlenir. Bu yüzyıl, aynı zamanda Bizans İmparatorluğunun kültürel, siyasi ve askeri yönlerden yeniden

yanılanmasını içeren Komnenos Hanedanlığı dönemidir. Haçlı seferlerinin başlamasıyla kesintiye uğrayan bu süreçte, özellikle Doğu'ya uzanan yol üzerinde yer alan Frigya bölgesinin yeniden stratejik önem kazanması rastlantı değildir (Vryonis 1971: 180-85). 11. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'ya Türkler'in gelişiyle birlikte ise Bizans tarihinde yeni bir dönem başlar.

Bizans Dönemi Kaya Mimarisi Örnekleri

Bölgenin Bizans dönemi arkeolojisine ilişkin verilerin azlığı dikkat çekicidir. Günümüzde birçok köy ve kasabada, özellikle mimari plastik buluntularla Bizans dönemi eserleri izlenmesine rağmen, Bizans yerleşimlerinin saptanmaması ilginçtir. Bu durum yerleşimlerin zaman içinde yağmalandığını göstermektedir. Bölge kentlerini tahrip eden bu yağma, olasılıkla Arap akınları sırasında oldukça etkili yaşanmıştır. M.S. 7-9. yüzyıllar arasında bölgede sürekli etkin olan Arap akınlarının insanları korunma amaçlı olarak kaya yerleşimlerine sığınmaya yönlendirdiği düşünülebilir. Bölgede, bu gelenek Friglere kadar indirilebilir. Günümüze gelen izler, kaya mimarisinin kesintiye uğramadan devam ettiğini gösterir. Buna bağlı olarak Bizans dönemi öncesinde Frigler tarafından yapılan kaya yerleşimlerinin Romalılar ve sonrasında Bizanslılar tarafından da kullanıldığı; yanı sıra bunlara yenilerinin eklendiği söylenebilir.

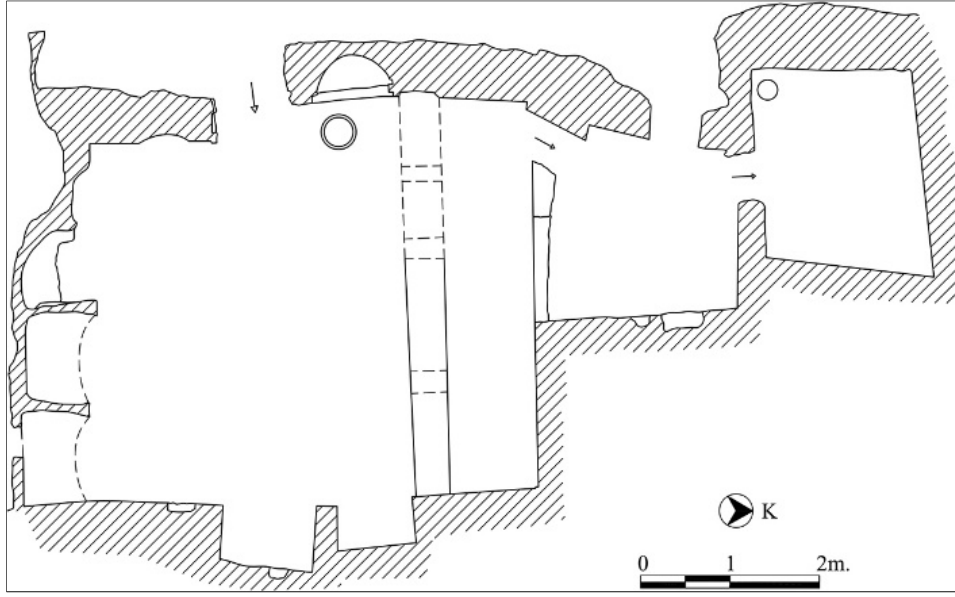
Dışa karşı korunaklı olan kayaların içine oydukları mekânları gerek gündelik yaşam gerekse dini ibadetlerini gerçekleştirebildikleri yerler olarak tasarladıkları muhtemeldir. Büyük olasılıkla mevcut mekânlar, Bizanslılar tarafından Hıristiyan inancına uygun ibadet mekânlarına dönüştürülmüş ve Bizans mimarisinin plan tiplerini içeren yeni örnekler eklenmiştir. Günümüzde kısmen yıkılmış olan Frig dönemi Küçük Kapıkaya anıtı içindeki ana tanrıça Kybele figürünün kaldırılarak niş etrafına haç motiflerinin kazanmış olması ikinci kullanıma iyi bir örnek oluşturur (Haspels 1971: 254).

Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar İl sınırları içinde kalan dağlık Frigya platosunda tuf ve kayalardan oluşan jeolojik doku, Anadolu'da örnekleriyle günümüzde saptanan Kapadokya, Galatia ve Lykaonia ile benzer özellikler yansıtır. Bizans döneminde bu kayaların içine çok sayıda barınma, ibadet ve mezar mekânları yapıldığı günümüze gelen örneklerle belgelenmektedir. Kilise işlevi taşıdığı saptanan örnekler arasında, Bizans dönemi kilise tipolojisine uygun plana sahip olanların yanı sıra farklı mekânsal çözümler içerenlerin olması da ilgi çekicidir.

Frigya ile anılan Montanizm mezhebinin bu yaklaşımda etkisinin olduğu düşünülebilir. Kısaca hatırlamak gerekirse: Rahip Montanus tarafından kurulan Montanizm, Frigya'da uzun süre etkili olmuş bir mezheptir. Bizans İmparatorluğu'nun resmi olarak tanıdığı Ortodoksluğun katı inanç sisteminin aksine, Ortodoks mezhebine karşı duran fikirleriyle dikkati çeken Montanizm'in temeli, bölgenin paganizmden özellikle de ana tanrıça Kybele kültüründen gelen kalıcı ve köklü inanç kültürüne dayalıdır. Montanizm'in kilisenin pagan inaçlara uyguladığı baskılara karşı gelişi, Priskilla ve Maksimilla adlı iki kadın peygambere olan inancı, evliliğe karşı oluşları, bu birikimin bir yansımasıdır (Parman 2002: 37-43). Bu nedenle, söz konusu inanç yapısının, yaşamsal ve dini mekânlarda farklı alternatifler ortaya koyması olasıdır. Montanizm'in Orta Çağ'ın Ortodoks düşüncesiyle ters düşmesi, Ortodoks inancın geliştirdiği kilise mimarisi dışında oluşturdukları mekânlarda ibadet ihtiyaçlarını karşılamış olabileceklerini akla getirir.

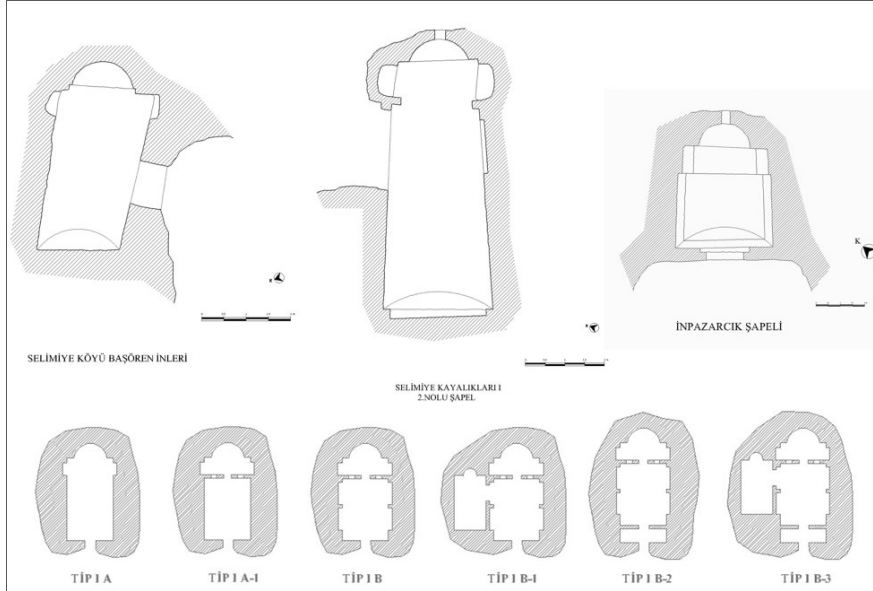
Bu yaklaşımın ilgi çekici örneklerinden biri, Eskişehir, Merkez, İnlı Yayla Kaya yerleşimidir. Bu kaya yerleşiminin izole pozisyonu ve mekânların düzenlenişi ile bir çeşit manastır hayatına hizmet ettiği anlaşılmakla birlikte mekanlar içerisinde bildiğimiz anlamda bir kilise ya da şapele rastlanmamıştır. Asimetrik ve düzensiz plan şemasına sahip mekânların dini işlev taşıdığı kaya yüzeyinde yer alan haç tasvirlerine dayanarak saptanabilir. Mekânlar içinde oluşturulan bazı ayrımların, günümüzde farklı amaçlar için değişime uğrasa da liturjik bölümler olduğu düşünülebilir. Teolojik olarak ibadetin biçimi üzerine yorum yapabilecek durumda olmasak da alıştığımız biçimlerden farklı dini mekânların yaratıldığı izlenebilir. Mekânların içinde alışıldık apsiller yerine küçük boyutlu nişlerin açıldığı ve dini işlevini vurgulayan haç tasvirlerinin işlendiği belgelerin (Şekil 2).

Bizans Mimarisinde bilinen plan şemalarına sahip örnekler ise, tipolojik bir sınıflandırma yapmamızı olası kılar. Örnekler arasında en yaygın tiplerden ilki, tek nefli (Tip 1) olanlardır. Dikdörtgen biçimli tek mekânlı, beşik tonoz örtülü, yarım daire apsillere sahip bu tür örneklerin boyutları, onları kilise olarak tanımlamamızı da güçleştirir. Özellikle içinde günlük hayatın sürdürülebileceği yaşam mekânlarının da yer aldığı kompleksler içindeki örneklerin, büyük cemaatlerden çok küçük gruplara hitap eden şapeller olarak değerlendirilmeleri olasıdır. Selimiye Kayalıkları, Başören, İnpazarcık ve Ayazini Şapeli örneklerinde gördüğümüz mekânsal çözümler tek kişilik ibadet mekânları olarak değerlendirilebilir (Şekil 3). Orta Bizans dönemi mimarisinde pek çok örneği saptanabilen ve bireysel ibadet mekânları olarak çözümlenmiş örneklere tanıklık etmek olasıdır (Mathews 1982: 130).

Şekil 2: İnlı Yayla kaya yerleşimi, K3 yapısı planı

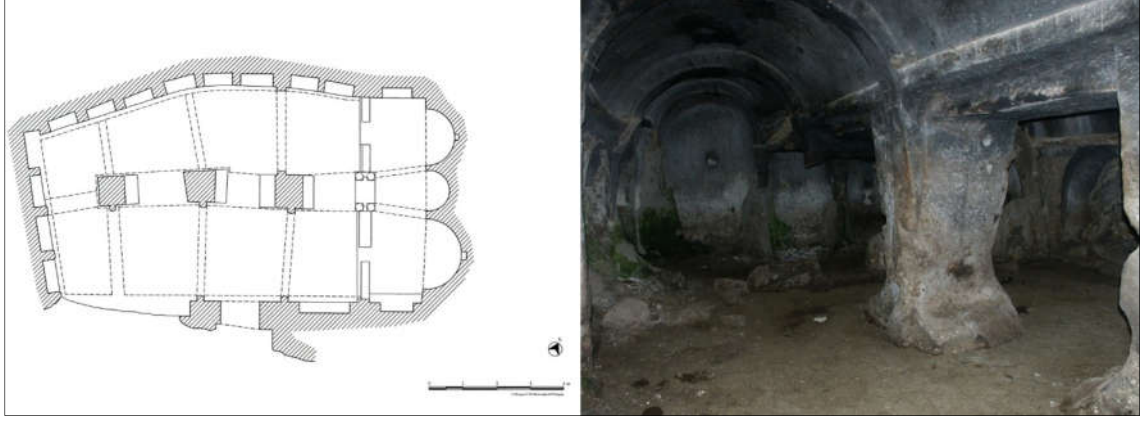
Bu örneklerden pek çoğunun templon, altar ve bema'nın kuzey ve güney duvarlarına açılmış nişler gibi liturjik öğeler içermesi ve kapasitesi göz önüne alındığında küçük gruplara hizmet ettikleri düşünülebilir. Mekânların bazılarının apsisinde yer alan oturma sekisinin boyutu düşünüldüğünde, terminolojik olarak *synthronon* kelimesiyle tanımlanabilse bile liturjik açıdan aynı işlevi karşıladığını düşünmek zordur. Anadolu'da özellikle kaya kiliselerinde belgelenen bu tür uygulamaların daha çok bireysel ibadete hizmet edecek alanlar olarak tasarlandıkları önerilebilir. Orta Çağ Bizans liturjisinde oluşan bu yaklaşımın en iyi örneklerini yine kaya kiliselerinde saptamak olasıdır. Örneğin, Kapadokya bölgesinde Tokalı Kilisesi ana apsisi ve yan apsislerinde yer alan altar ve oturma sekisi gibi unsurların liturjiyle bağlantılı olarak tasarlanmaları söz konusudur. Tek mekânlı yapıların bazılarında tespit edilen narteks mekânının, günümüze gelen örnekler göz önüne alındığında, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olduğu görülür. Örneklerin bazılarında mezar nişleri yer alır.

Şekil 3: Tek nefli kaya kilisesi örnekleri ve plan çeşitlendirmeleri

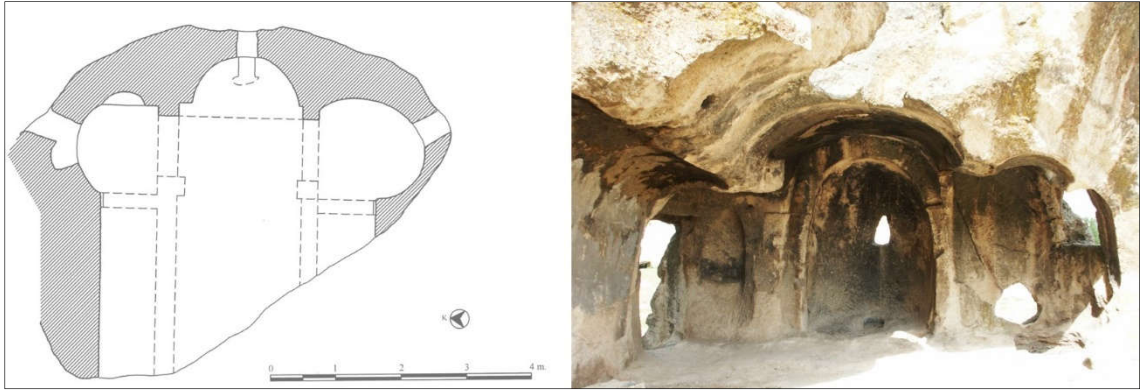
Frigya Bölgesi kaya kiliseleri arasında tek örnekte karşımıza çıkan iki nefli plan şeması (Tip 2) Afyonkarahisar'da, İncehisar İlçesi Seydiler Köyü Ağınönü Kilisesi ile belgelenir (Şekil 4). Bölgenin anıtsal örnekleri arasında değerlendirebileceğimiz Ağınönü Kilisesi, düzgün olmayan dikdörtgen planlı, iki nefli, üç

apsislidir. Dörtgen planlı, masif üç paye ile iki nef ayrılmıştır. Payelerin hizasında, orta apsis önünde oluşturulan dört destekli *kiborion* kuruluşu, izleri ile belgelenebilir. Kilisenin batı ve kuzey duvarında yer alan eş boyut ve yükseklikteki yuvarlak kemerli nişler, duvar yapılarının sütun kemer sıralarını taklit ediyor olmalıdır. Eldeki verilere dayanarak kullanım biçimini tanımlamak güç de olsa, bu kuruluş, içine kiborion'u da alan bir koridor oluşturması nedeniyle dikkat çekicidir.

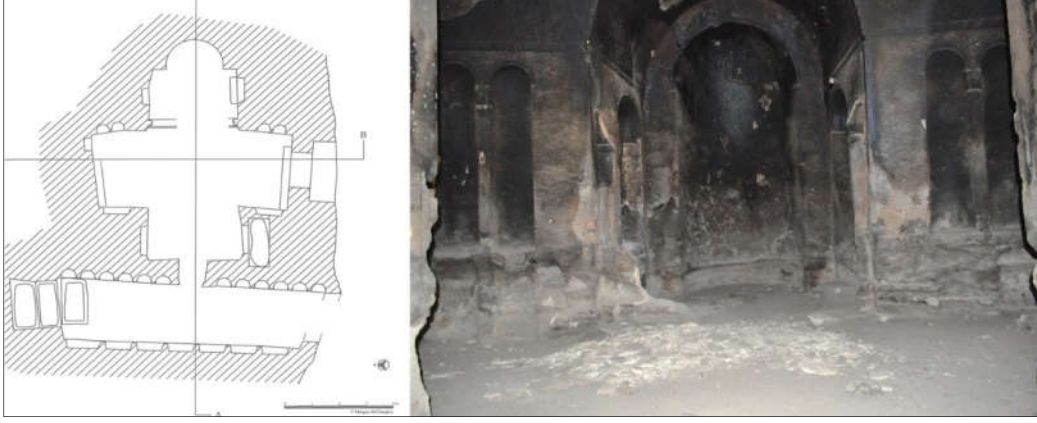
Şekil 4: Ağınönü Kilisesi.

Kaya kiliseleri arasında, bazilikal planın (Tip 3) uygulandığı beş örnek yer alır. Bunlar, Selimiye Köyü İbrahim İleri Kilisesi, Ayazini C (Şekil 5), D ve 3 no'lu kiliseler ile İnpazarcık Yayla Alacain Kilisesi'dir. Tümü günümüze ulaşamayan, ancak mevcut verilerden bölgenin anıtsal yapılarından biri olarak değerlendirdiğimiz İbrahim İleri Kilisesi'nde orta nef, yan neflere oranla daha geniş tutulmuştur. Büyük kısmı yıkılan kilisenin batı ve güney bölümleri günümüze gelememiştir. Ancak mevcut izlerde üç nefli olduğu izlenebilir. Bu grup altında değerlendirdiğimiz Kiliselerden Ayazin D Kilisesi üç apsislidir. Diğer dört kilise, İbrahim İleri, Ayazin C, Ayazin 3 no'lu ve Alaca İni kiliseleri ise tek apsislidirler. Ayazin C ve D kiliselerinde üç nef de tonozla örtülükken, İbrahim İleri ve Alaca İni kiliselerinde yalnızca orta nef tonozludur, yan nefler ise düzdür.

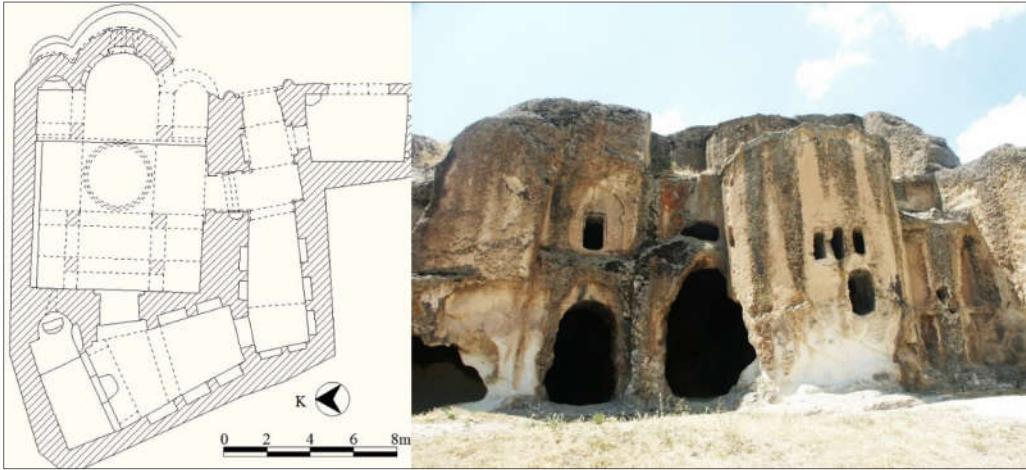
Şekil 5: Ayazin C Kilisesi.

Kaya kiliseleri arasında bir diğer grup, haç planlı kaya kiliseleridir (Tip 4). Merkezi kare planlı ve kubbeli bölümün haç kollarıyla genişletildiği bu örneklerde, doğu haç kolu apsisle sonlandırılmıştır. Kıyır Karanlık İni, Eymir Çiftlik, Kütahya İni Alt ve Üst kiliseler ile Sökmen Vadisi Kilisesi haç planlı kiliselerdir. Kıyır Köyü, Böcü İni kaya yerleşiminde yer alan Karanlık İni Kilisesi'nin (Şekil 6) dışarıdan iki ve üç katlı birimlerle bağlantısı ilgi çekicidir. Gerek bu açıdan gerekse yapının konumu ve anıtsallığı göz önüne alınarak bir manastırın mezar kilisesi olarak değerlendirilmesi olasıdır. Bölgedeki diğer yapılardan farklı olarak hem naos hem de nartekste mezar yerleri tespit edilmiştir.

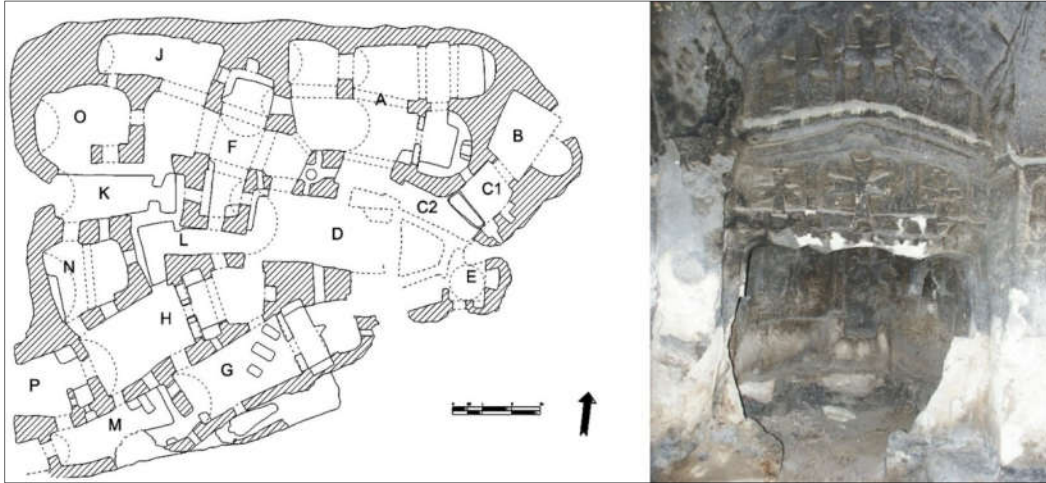
Şekil 6: Karanlık İn Kilisesi.

Frigya bölgesi kaya kiliseleri içerisinde iki adet kapalı Yunan haçı planlı yapı (Tip 5) tespit edilmiş olup bunlar genel hatlarıyla taşra tipine yakındır; pastophorium hücreleri yoktur ve destekler paye şeklinde oluşturulmuştur. Bu yapılardan ilki bölgenin en tanınmış kilisesi olan Ayazın A Kilisesi, diğeri ise daha özensiz bir mimariye sahip olan Kırıyır Köyü Ali'nin İni Kilisesi'dir. Özellikle Ayazın A Kilisesi (Şekil 7), kapalı Yunan haçı planıyla Bizans duvar mimarisi örneklerine en yakın tipte yapılmış anıtsal kaya kilisesidir. Doğudaki üçlü apsis düzenlemesinin dışardan da algılanacak şekilde oyulması, orta kubbenin kayalık yüzeyine doğu yarısı işlenmiş kasağı ve hatta çatı kiremitlerinin bile taklit edilmesiyle ünik bir eserdir.

Şekil 7: Ayazın A Kilisesi.

Bazı örnekler, Afyonkarahisar, İscehisar, Kırkinler'de olduğu gibi karmaşık bir plan şeması (Tip 6) yansıtır. Büyük bir kaya kütleli içine oyularak yapılan ve birden fazla, iç içe karmaşık yapı sergileyen Kırkinler'i manastır olarak değerlendirmek güçtür. Ortodoks kilisesince tanımlanan manastır kuruluşlarıyla karşılaştırıldığında ibadet mekânları dışındakileri tanımlamak zordur. Böylesine büyük ve farklı mekânları barındıran yapı kompleksini, ibadetin yanı sıra günlük yaşam koşulları da içerdiğini söylemekle birlikte doğrudan manastır olarak değerlendiremeyiz. Bununla birlikte Kırkinler kaya kompleksinin Bizans öncesi dönemlerde de yerleşim birimi olarak kullanıldığını belgeleyen bulgular mevcuttur. Bölgedeki pek çok yerleşimde olduğu gibi öncesinde var olan mekânları, Bizanslıların kendi yaşam biçimi ve inancı doğrultusunda yeniden kurguladıkları düşünülebilir. Mevcut durum, bu kadar iç içe olması nedeniyle dinsel içeriği ağır bir yaşam biçimi sürdüren grupların yaşamış olabileceğini de düşündürür (Şekil 8).

Şekil 8: Kırkinler Kaya Kompleksi.

Kiliselerin tespit edildiği kaya bloklarının bazı örneklerde çok katlı kompleksler olarak tasarlandıkları dikkati çeker. Bu kompleksler arasında çok tipik bir örnek, Seydiler'de yer alan Leylek Kayalığı'dır (Şekil 9).

Şekil 9: Leylek Kayası Kilise Kompleksi.

Üç kattan oluşan Leylek kayalığında, ilk iki katta tek mekânli şapel en üst katta ise bir oda yer alır. Kayaya oyma olarak düzenlenmiş yatak, niş ve yatak ucu konsoluyla bu oda, olasılıkla ibadet mekânlarına hizmet eden bir din adamının kullanımı için yapılmış olmalıydı. Günümüze ulaşan izler, katlar arasında içten geçişin sağlandığını da gösterir.

Bölgedeki kaya kiliselerinin hemen hepsinde tempon, altar, bazılarında synthronon ve katedra gibi liturjik öğelerin izleri mevcuttur. Kiliselerdeki tempon kuruluşunun diğer tüm yapılarda bir nedenle kırılmış olması, kesinlikle insan eliyle yapılmış bir müdahaledir. Yapısal açıdan sağlam olan kiliselerde bile bu ayırımın hasar görmesinde etkili olan unsurlardan biri, mekânların sonraki farklı işlevle kullanımlarında alanın genişletilmesine duyulan ihtiyaçtır. Günümüzde belgelenen örnekler arasında mekânların çoğunda görülen hayvan bağlama ve yemliğine ilişkin oymalar bunu düşündürmektedir. Ele alınan örneklerin büyük çoğunluğunda naos ile bema arasında tek basamakla oluşturulan kod farkı, aynı zamanda mekân ayırımını vurgulayan bir yaklaşımdır. Kiliselerdeki tempon ayırımlarının, büyük oranda yıkılmış olması mevcut durumlarına dayanarak tipoloji yapmamızı zorlaştırır. Bazı yapılarda, örneğin Ayazın A Kilisesi, Ayazın 2 Nolu Şapel ve Kırkinler Alt Kilise'de oyulmuş bir tempon öğesi olmadığı izlenebilir. Tempon ayırımını içeren

Berberini Kilisesi, Deliktaş Kilisesi ve Kıyır Köyü Ali İni Kilisesi gibi bir grup yapıda ise bütünüyle olmasa da levhaları kısmen saptanabilir. Bu kuruluşların üst kısmını belgelemek çoğu örnekte mümkün olmamıştır. Bununla birlikte, şans eseri templonu sağlam olarak günümüze ulaşan Eyerli Aşağı Kilise (Şekil 10), biçimsel olarak bir tipi tanımlamamızı sağlar. Doğal nedenlerle içi toprak ve su dolan mekânın bütün öğeleri korunarak günümüze ulaşmıştır. Bu sayede bölgenin templon kuruluşu bütünüyle sağlam tek örneği olarak belgelenen Eyerli Dağı'ndaki kilisenin sağlam templonu, diğer örnekler için de önemli bir veri oluşturur.

Şekil 10: Eyerli Aşağı Kilise, templon.

Templon kuruluşu orta aksta, dikdörtgen bir kapı ve iki yanında dikdörtgen pencerelere sahiptir. Bu düzenlemenin yakın benzerlerinin bütünüyle sağlam olmasa da bölgede örnekleri saptanabilir. Leylek Kayası 1 ve 2 no'lu kiliselerde benzer kuruluş kapı ve pencere düzenlemesi yuvarlak kemerli olarak uygulanmıştır. Üst yapısı günümüze ulaşamayan diğer örneklerin de bu biçime sahip olma ihtimalini gözden kaçırmamak gerekir. Templon kuruluşlarında yer alan levha bölümlerinin büyük bir kısmı düzdür. Bazı örneklerde ise levhalar silmelerle vurgulanmıştır.

Frigya bölgesindeki kaya kiliselerinde kaya kütesine oyularak biçimlendirilmiş altar, kiborium, synthronon ve kathedra gibi liturjik elemanlar görülebilmektedir. Bu açıdan, bölgedeki kaya kiliselerinin zenginliği dikkat çekicidir. Yapıların hemen tümünde altar yer alır. Genellikle apsis duvarına bitişik biçimlendirilmiş altınlar, dikdörtgen prizma şeklindedir (Şekil 11). İyi durumda korunmuş örnekler arasında Leylek Kayası 2 No'lu Şapel ve Ayazın F Kilisesi sayılabilir. Altınların apsis duvarından bağımsız olduğu örnekler arasında kiboriumlu biçimlendirilenler ilginç kuruluşlar olarak saptanabilir. Ağınönü Kilisesi ile Memeç Kayalığı'ndaki Çifte Kilise'nin kuzey bölümündeki izlerden, dört sütunlu baldeken biçiminde kiborium yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bölgedeki bazı kaya kiliselerinin apsisinde yer alan tek basamaklı sekilerin terminolojik olarak tam karşılığı olmasa da yapı boyutu göz önüne alınarak synthronon biçiminde düzenlendiği görülür. Ovacık İnce Çifte Kilisede saptanan, yarım daire şeklindeki apsis içinde, iki köşesi üçgen planlı kademeli, birer basamak şeklinde oyulmuş seki, diğer örneklerden farklıdır. Kirkinler A Mekânı, Ayazın A Kilisesi, Ayazın G Kilisesi ve Eyerli Alt Kilise'deki ana kayaya oyma kathedra, mekânlarda belgelenen liturjik öğelerden bir diğeridir (Şekil 12).

Şekil 11: Ayazın F Kilisesi, altar.

Şekil 12: Ayazın G Kilisesi, katedrali apsisi.

Plan tipleri açısından özellikle kaya mimarisinin en zengin örneklerini barındıran Kapadokya bölgesiyle paralellik kurabileceğimiz Frigya kaya kiliselerinin çoğunda fresko izine rastlanmayışı şaşırtıcıdır. İç mekânları süsleyen zengin ikonografisiyle Bizans resim sanatının önemli örneklerini barındıran Kapadokya kaya kiliselerinin tersine Frigya bölgesindeki kaya kiliseleri son derece yalındır. Bununla birlikte günümüze ulaşan bazı izlere dayanarak en azından bir kısmının resim programına sahip olduğu söylenebilir. İkonografi ve üslubu yorumlamak güç olsa da bazı örneklerde sahneler genel hatlarıyla tanımlanabilir niteliktedir.

Afyonkarahisar, Ayazın H Kilisesi'nin duvarında yer alan fresko izleri bu açıdan önemlidir. Naosun güney duvarında haleli altı figür bulunmaktadır (Şekil 13). Figürlerden en batıdaki daha küçük resmedilmiştir. Olasılıkla azizlerin tasvir edildiği benzer bir kompozisyonun kuzey duvar üzerinde de olduğu mevcut fresko izlerinden anlaşılmaktadır. Templonun alınlık kısmında kabartma madalyon içerisinde *Emmanuel İsa* tasvir edilmiştir. İki yanında melek tasvirleri yer alır. Yarım daire planlı apsisin iki yanında yer alan figürlerin, mevcut haliyle ikonografisi ve üslubu üzerinde yorum yapmak biraz güçtür; bununla birlikte figüratif özellikler 11-12. yüzyılı işaret etmektedir.

Şekil 13: Ayazın F Kilisesi, duvar resmi

Alan çalışmaları sırasında tespit edilen kiliseler arasında Afyonkarahisar, Ayazini Ballık Mevkii Kilisesi, resim programı açısından ilgi çekici bir örnektir. Naosun beşik tonozu bordürlerle birbirinden ayrılmış panolar şeklinde düzenlenmiştir. Tahribattan dolayı üslup özellikleri belirlenemeyen bu panolarda betimlenen sahneler, çizimle tanımlanabilmiştir. Çok kötü durumda olmakla birlikte *Çarmıhta İsa*, *Yahuda'nın öpücüğü* ve *metamorphosis* (dönüşüm) sahneleri seçilebilmektedir (Şekil 14).

Şekil 14: Ayazın Ballık Mevkii Şapeli, duvar resimleri.

Çarmıh'ta İsa sahnesinde Meryem'in İsa'ya doğru işaret etmesi ve İsa'nın kolları ve başı düşük hali Kappadokia'da 11-13. yüzyıl örnekleriyle paraleldir (Coşkuner 2009: 116). Bu özelliklerin dışında üslup ve renk özellikleri maalesef seçilememektedir. Kilisenin duvarlarındaki nişler içerisinde de ayakta duran figürler görülmektedir. Bunlar havari, aziz ya da peygamber figürleri olabilirler ancak yine oldukça kötü durumda olduklarından anlaşılacaklardır.

Yapıların içinde veya girişinde kızıl-kahverengi kökboyasının doğrudan kaya üzerine uygulanmasıyla oluşturulmuş bezemeler son derece ilginç kompozisyonlar içerirler. Bu grupta ele aldığımız örnekler, Anadolu'daki diğer kaya yerleşimlerinde de saptayabileceğimiz türden bezemeler olduğu gibi, alışılmışın dışında figürler de içerirler.

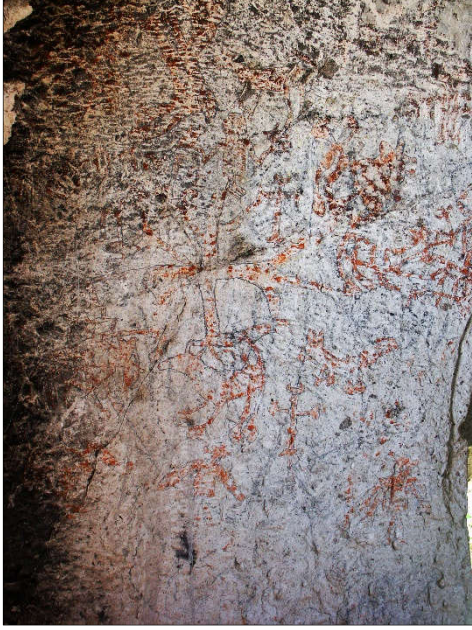
Frigya Bölgesi içinde yer alan ve günümüzde Afyonkarahisar İl sınırları içindeki, Selimiye Köyü ve yakın çevresindeki kaya kiliseleri, farklı mimari özellikleriyle dikkati çekerler. Kırmızı boya ile yapılan bezemeler söz konusu olduğunda da aynı durumu saptamak mümkündür. Selimiye Köyü yakınlarında yer alan Olukpınar I No'lu Kilise'de, yapı girişinde gördüğümüz karşılıklı iki figürü, Hıristiyan resim sanatını kaynak olarak tanımlamak son derece güçtür. Batıdaki giriş kapısının kuzey ve güneyine yaklaşık aynı hizada boyanmış iki figürden kuzeydeki, sağ elinde bir haç, sol elinde ise tam olarak anlaşılacak şekilde birlikte olasılıkla bir kese tutan, başlıklı uzun elbisesiyle tasvir edilmiştir. Yüz hatları geometrik formlarla tanımlanmış figürün haç taşıyan sağ eli altında bir haç tasviri daha yer alır. Kapının güneyindeki diğer figür ise, sivri kulaklı, kuyruklu, yarı hayvan yarı insan görünümünde sıra dışı bir örnek olarak karşımıza çıkar (Şekil 15). Bu tiplere, diğerine oranla biraz daha korkutucu biçimiyle kötüye veya tek tanrılı dinlerin kötülük unsuru olarak şeytanî olana vurgu yapar gibidir. Kilisenin girişine tasvir edilen bu figürlerin, yerel sanatın ürünleri olarak "iyi" ve "kötü" kavramlarına vurgu yapan unsurlar olarak değerlendirilmeleri akla yatkın görünür.

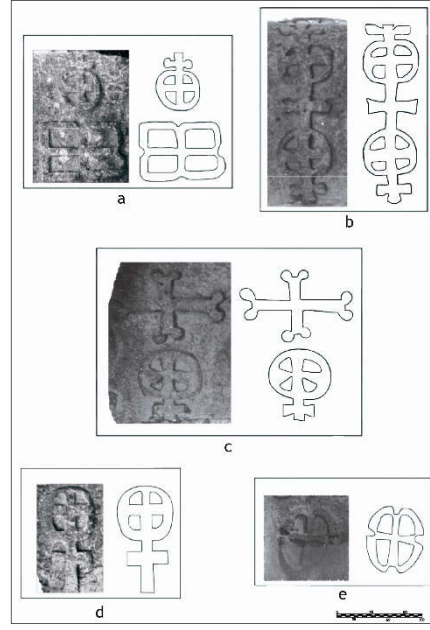
Şekil 15: Olukpınar I No'lu Kilise kök boya figürler

Kırmızı boya ile yapılan resim örneklerinden zengin kompozisyon içeren bir diğeri, Selimiye Kayalıkları II'de tek mekânlı şapelin batı duvarını nerdeyse kaplayacak şekilde düzenlenmiştir. Merkezde yer alan haç kollarından çıkan uzantılarla genişletilen kompozisyonda hayvan figürlerinin yanı sıra elinde haç taşıyan insan tasvirleri de saptanmaktadır (Şekil 16). Bizans sanatında çarmıh ikonografisiyle örtüşen kutsal ağaç imgesinin farklı yorumları saptanabilir. Hıristiyan ikonografisinde temeli, Adem'in cennetten kovuluşuna neden olan "İyiliği ve Kötülüğü Bilme Ağacı" ile başlayan "Kutsal Ağaç", Adem ölüm döşeğindeyken bir melek tarafından Havva'ya gönderilen ağacın tohumlarının Hıristiyanlar için kutsal olan Golgotha Tepesi'nde tekrar yeşermesi ile devam eder. Bilindiği gibi, Yahudilerin, Golgotha Tepesi'ndeki bu ağaçtan yaptıkları çarmıhta İsa, insanlığın kurtuluşu için kendini feda eder. Bu noktada devreye giren kozmik ağaç/hayat ağacı, başka bir deyişle "Kurtarıcı"dır. Böylelikle Hıristiyan İkonografisinde, çarmıh imgesi evrenin merkezi olarak kabul edilen Golgotha Tepesi'ndeki "kutsal ağaç" ögesi haline gelir (Öztaşkın 2010: 69-72). Selimiye Kayalıkları I'de saptanan bu kompozisyon, Hıristiyan ikonografisinde önemli yer tutan ve çarmıh ögesi ile birleştirilen kutsal ağaç tasvirinin yerel bir yorumu olarak değerlendirilebilir.

Frigya bölgesinde saptadığımız kaya kiliselerindeki süsleme tekniklerinden biri de kaya yüzeyine oyularak kabartma veya kazıma motiflerin oluşturulduğu örneklerdir. Ağırlıklı olarak Hıristiyanlığa özgü haç motiflerinin yanı sıra Hıristiyan ikonografisi içeren bir tasvir de belgelenmiştir. Kırkinler Kaya Kompleksi içinde yer alan kabartma haç tasvirleri, çeşitlendirmeleriyle farklı bir örnek olarak karşımıza çıkar. Kırkinler'in geniş ve karmaşık plan kurgusu içinde kilise ve şapel işlevi taşıyan mekânlarında saptanan haç motifleri, Frigya bölgesinde görmeye alışık olmadığımız biçimleriyle Kırkinler'i bölgede özel bir konuma getirir (Şekil 17).

Şekil 16: Selimiye Kayalıkları II Şapeli kök boya süslemeleri

Şekil 17: Kirkinler, haç kabartmaları

İnpazarcık'daki Hamam İni kilisesinde görülen ve kaya yüzeyine kazıma tekniği ile yapılan melek tasviri bölge için üniktür (Şekil 18). Giriş kapısının güney lentosunun kuzey yüzüne kazıma şeklinde yapılmış bir melek tasviri, elinde bir haçla birlikte kazınmıştır. Bizans ikonografisinde "haç bekçisi melekler" olarak tanımlanan kompozisyonu anımsatan bir örnek olarak karşımıza çıkar (Effenberger 1978: 116-119, Res.31). Genelde bu tür kompozisyonlarda ortada bir haçın iki yanında duran melek tasvirleri görülür. İnpazarcık örneğinde tasvir, tek meleklerle çözümlenmiştir.

Şekil 18: Hamam İni Kilisesi, melek figürü

Frigya bölgesindeki kaya kiliselerinde saptanan ilginç özelliklerden biri de mimari plastik taklidi bezemelerdir. Yapılan çalışmalar sırasında saptanan eserlerde bu tür dekorasyon sayısal olarak bir ağırlık oluşturmasa da

nitelik bakımından özel örnekler sunar. Bunlardan biri ve belki de en önemlisi Selimiye Köyü'ne yakın İbrahim İleri Kilisesi'nde yer alır (Şekil 19). Apsis ile naos arasındaki templon alınlığının altında, kuzey duvara bitişik iki sütunce üst kısımda arşitravla birlikte biçimlendirilmiştir. Mimari plastik taklidi olarak eşkenar dörtgenle oluşturulmuş kompozisyonla bezeli arşitravin alınlık boyunca güney duvara kadar uzandığı mevcut izlerden anlaşılır.

Şekil 19: İbrahim İleri Kilisesi, süsleme detayı

Yapının kuzey bölümünde yer alan, paye ve bezemeli silme düzenlemesi ise oldukça dikkat çekicidir. Kuzey nef olarak değerlendirebileceğimiz bu bölüm, beş duvar payesi taklidi ile hareketlendirilmiş; orta nefin bakan kısmında ise, üstte çift sıra silmenin birleşerek kemer aksında düğüm motifi oluşturduğu bir düzenleme uygulanmıştır. Silmeler spiral ve sarmal motiflerle bezelidir. Kemer üzerinde gördüğümüz bu düzenlemenin nef boyunca devam ettiği ve en az üç kemerli bir kompozisyon oluşturduğu mevcut izlere dayanarak önerilebilir. Günümüze gelen kemerin doğusunda trapez kesitli, üzeri bitkisel motifli sütun başlığı düzenlemesi, orijinalde burada bir sütun olduğunu düşünmemizi sağlar. Bölgede daha önceden araştırma yapan K.Belke ve N.Mersich, İbrahimiler kilisesinin bu bölümünü paraklession olarak değerlendirmişlerdir. Bu bölümdeki mimari plastik taklidi dekorasyonu ise ayırıcı ve vurgulayıcı bir unsur olarak yorumlamışlardır (Belke-Merish 1990: 379). Günümüzde bütünüyle mevcut olmayan güney nefin örtü sistemi seviyesindeki izler, olasılıkla kuzeydeki bu düzenlemenin simetrisine sahip olduğunu gösterir.

Kilisenin içinde tespit edilen mimari plastik taklidi bezemeler, bölgede benzerleri saptanmakla birlikte kompozisyon özellikleri dikkate alındığında ünik olduğu söylenebilir. Bu tür bezeme örnekleri, İbrahim İleri'ne çok yakın Selimiye Köyü Kayalıklarındaki şapellerde, yanı sıra bölgedeki şapel ve mezar mekânlarında tespit edilmektedir. Örnekler bütün olarak ele alınıp değerlendirildiğinde, uygulanan dekorasyonun ölçek ve çeşitliliği İbrahim İlerini bölgede özel kılar. Zengin ve etkileyici motif ve kompozisyonlar, Bizans dönemi mimari plastiği örneklerinde uygulanan süsleme özelliklerini yansıtır. Orta Bizans dönemi mimari plastik eserlerde sıklıkla karşılaştığımız spiral, sarmal ve örgü motifleri, Frigya Bölgesi örneklerinde de belgelenir. Bölgenin mimari plastik eserlerinin çoğunluğu, günümüz yerleşimlerinde ikinci kullanım ögesi olarak görülür. Gerek sivil gerekse anıtsal Türk dönemi yapılarında gördüğümüz bu eserler, bölgenin duvar yapılarına ilişkin bir veridir. Kaynaklardan edinilen bilgiler, bölgenin Bizans dönemi duvar yapılarının azımsanamayacak sayıda olduğunu gösterir. Kaya kiliselerinin yapıldıkları dönemin duvar yapılarına öykünen örnekler olmaları, Frigya bölgesinin günümüze gelemeden duvar yapıları hakkında da fikir edinmemizi sağlaması açısından şüphesiz çok önemlidir. İbrahim İleri Kilisesi'nde saptanan mimari plastik taklidi uygulamanın, bölge eserlerine biçim, üslup ve kompozisyon benzerlikleri bu açıdan önemlidir.

Sonuç

Kaya kiliseleri, Anadolu dini mimarisinde oldukça fazla sayıda rastladığımız, hatta Anadolu'nun dünya çapında tanınan kültür miraslarındandır. Tek nefli, anıtsal haç planlı ve kapalı Yunan haçı planlı yapılara kadar çeşitlilik barındıran kaya kiliseleri, duvar yapılarına göre günümüze fazla sayıda ve daha sağlam bir şekilde gelebilmişlerdir. Bu bakımdan yer aldıkları bölgenin dini mimarisini, estetik anlayışını ve kültür

yapısını yansıtan önemli örnekler olarak görülmelidirler. Bununla birlikte Kapadokya dışındaki bölgelerdeki kaya kiliseleri günümüze kadar dikkat çekmemiş ve fazla ele alınmamıştır. Özellikle duvar resimleri ile ilgi toplayan Kapadokya bölgesinin dışında başka bölgelerde de kaya kiliseleri ve bunlarla bağlantılı yapıların yer aldığı son yıllarda gerçekleştirilen araştırmalarla ortaya çıkmaktadır. Anadolu'da bu tip örnekler barındıran bölgeler içerisinde Phrygia'nın yeri ayrıdır. Çalışmamızda seçme eserleriyle kısmen tanıtılan bölge, sahip olduğu farklı özellikteki kaya kilisesi örnekleri ile Ortaçağ ve Bizans mimarisi açısından oldukça önemlidir.

Kiliseler boyut açısından geniş bir yelpazede yer alırlar. Küçük ve orta boyutlu yapıların yanında, anıtsal bir duvar yapısı boyutlarında yapılar da görülmektedir. Büyük ölçekli bu yapıların yanında, tespit edilen küçük boyutlu kiliseler ve şapel de farklı plan tipi ve süsleme özellikleriyle bölgenin Bizans dönemi kaya mimarisini anlamamızda kaynaklık etmektedirler.

Dağlık Frigya ya da Frig Anayurdu olarak tanımlanan Afyonkarahisar, Eskişehir, Kütahya arasındaki kayalık hemen her köşesinde yapılar bulunmakla birlikte kaya kilisesi sayısının arttığı bölge Bizans dönemi güzergâhlarının kesiştiği Afyonkarahisar'ın İhsaniye İlçesi, Ayazın Kasabası çevresidir. Yolların kavşağında kaya kiliselerinin artması göstermektedir ki, iddia edildiğinin aksine, insanlar kaya yapılarını saklanmak ve gözden uzak olmak için değil iklim ve coğrafi şartların, bunlara ek olarak kaya mimarisi kültürüne sahip oldukları için oymuş ve kullanmışlardır.

Çeşitli tiplerde yapılmış bu yapıların plan, iç tasarım, Ayazın A Kilisesi'nde gördüğümüz gibi dış cephe düzenlemesi ve süsleme bakımından dönemlerine ait genel özellikler gösterdiği ve aynı zamanda bazı yerel özellikler de taşıdıkları anlaşılmaktadır. İkonoklast dönem sonrası Kapadokya'da kapalı Yunan haçı plan tipinin yaygınlaşmış, bu planın değişik alt tiplerinde kiliseler yapılırken Frigya bölgesi değişimi aynı oranda yaşayamamış, yalnızca iki kapalı Yunan haçı planlı yapı ortaya koyabilmiştir. Yapıların süslenmesi açısından da bölgenin kaya kilisesi denince ilk akla gelen duvar resmi zenginliğinin çok gerisinde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Kirkinler ve İbrahim İleri örneklerinde olduğu gibi kendine özgü süsleme anlayışı ve unsurları içerdiği belirlenmiştir.

Kaynakça

- Barth, H. (1860). *Reise von Trapezunt Durch die Nördliche Hälfte Klein-Asiens nach Scutari im Herbst 1858*. Gotha: Justus Perthes.
- Belke, K. ve Mersich R. (1990). *Tabula Imperii Byzantini 7 Phrygien und Pisidien*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Chaput, E. (1941). *Phrygie I, Exploration Archeologique, Geologie et Geographie Physique*. Paris: E. de Boccard.
- Coşkun, B. (2009). *11. Yüzyılda Kapadokya Bölgesindeki İsa'nın Doğumu ve İsa'nın Çarmıha Gerilmesi Sahneleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Cox, C. W. M. ve Cameron A. (1937). *Monumenta Asiae Minoris antiqua Vol. V. Monuments from Dorylaeum and Nacolea*. Manchester: Manchester University.
- Effenberger, A., Marsak, A.B., Zalesskaja, V. ve Zaseckaja, I. (1978). *Spätantike und Frühbyzantinische Silbergefäße aus der Staatlichen Ermitage Leningrad, Ausstellungskataloge der Frühchristlichen byzantinischen Sammlung*. Berlin: Staatliche Museen.
- Evcim, S. (2015). *Dağlık Frigya Bölgesi Bizans Dönemi Kaya Mimarisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Anadolu Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Foster, W. (ed.) (1961). *The Travels of Sanderson in the Levant 1584-1602*. London: Hakluyt Society.
- Gabriel, A. (1952). *Phrygie: Exploration Archéologique. Tome II. La cité de Midas. Topographie. Le site et les fouilles*. Paris: De Boccard.
- Haspels, C. H. E. (1971). *The Highlands of Phrygia, Sites and Monuments*. Princeton: Princeton University.
- Laborde, A. de (1838). *Voyage de l'Asie Mineure*. Paris: Firmin Didot.
- Leake, W. M. (2010). *Journal of a Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*. New York: Cambridge University. (Özgün eser 1824 tarihli)
- Matthews, T. F. (1982). Private Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal. *Cahiers archéologiques. Fin de l'antiquité et moyen-âge* 30, 125-138.

Olçay Uçkan B. Y. (Ed.) (2010). Phrygia (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliseleri. Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi. Ostrogorsky, G. (1991). *Bizans Devleti Tarihi*. Fikret İşıltan (Çev.). Ankara: TTK.

Öztaşkın, M. (2010). Bir Merkez Sembol Olarak Bizans ve Selçuklu Döneminde Hayat Ağacı Motifi. Ödekan, A., Akyürek, E. ve Necipoğlu, N. (Ed.). *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu* içinde (ss. 69-72). İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.

Parman, E. (2002). *Ortaçağda Bizans Döneminde Phrygia (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Perrot, G. (1864). *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*. Paris: Michel Lévy.

Ramsay, W. M. (1895). *The Cities and Bishoprics of Phrygia: Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Time to the Turkish Conquest (Band 1,1): The Lycos Valley and South-Western Phrygia*. Oxford: Clarendon.

Steuart, J. R. (1842). *A Description of Some Ancient Monuments, with Inscriptions, Still Existing in Lydia and Phrygia*. London: James Bohn.

Texier, C. (1839). *Description de l'Asie Mineure: Faite par Ordre du Gouvernement Français en 1833-1837; Beaux-Arts, Monuments Historiques, Plans et Topographie des Cités Antiques (Band 1)*. Paris: Firmin Didot.

Vryonis, S. (1971). *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Los Angeles-London: University of California.

Yüksel, İ. (2002). *Şifalı Frigya*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi.